

تحلیل اجتماعی-فرهنگی سفرنامه حاج سیاح برپایه نظریه نشانه‌شناسی اجتماعی پیرگيرو

عفت نقابی *

مهناز اکبری **

چکیده

نشانه‌شناسی یکی از رویکردهای پژوهشی است که به بررسی نشانه‌ها در جهت درک معانی نهفته در متن می‌پردازد. این رویکرد، که از زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، نقد ادبی و... بهره می‌گیرد، روشی کارآمد برای تجزیه و تحلیل است. تحلیل نشانه‌شناختی سفرنامه‌ها فرصتی برای خوانشی تازه و فهم بهتر از آنها فراهم می‌کند. به علاوه، می‌تواند نقش سفرنامه‌ها را در ترسیم و بازنمایی اوضاع اجتماعی و فرهنگی جوامع روشن کند. در این مقاله تلاش شده است تا با بررسی نشانه‌های اجتماعی سفرنامه حاج سیاح، که طولانی‌ترین سفرنامه یک فرد عادی از لحاظ بعد زمانی و مکانی در عصر ناصری است، با استفاده از نشانه‌شناسی پیرگيرو، زوایای پنهانی از هویت، فرهنگ و آداب و رسوم اجتماعی سرزمین‌های سیاحت‌شده روشن شود. این پژوهش، که با روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است، به مقایسه و گاه نشان دادن تقابل فرهنگ ایرانی - اسلامی با فرهنگ اروپایی و تقابل انسان‌ها با خود و نیز با محیط زندگی می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مسائل و اعتقادات دینی، به مثابه یکی از نشانه‌های هویت، مهم‌ترین دغدغه نویسنده است که هم در داخل و هم در خارج از ایران با دیدی نقادانه بدان پرداخته است. توجه بیش‌ازحد او به مکان‌های مقدس همچون مساجد، معابد و کلیساها حاکی از هویت دینی او در جایگاه طلبه‌ای جوان است.

کلیدواژه‌ها: سفرنامه حاج سیاح، نشانه‌شناسی اجتماعی، پیر گيرو، سفرنامه‌نویسی، تقابل فرهنگی و اجتماعی.

* دانشیار دانشگاه خوارزمی neghabi_2007@yahoo.com

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی mahnazakbari_2@yahoo.com

۱. مقدمه

سفرنامه یکی از انواع ادبی است که محققان و منتقدان ادبی کمتر به آن توجه کرده‌اند. این متون همچون گنجینه‌ای از اطلاعات، که از طریق آنها می‌توان واقعیت‌های اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و... یک سرزمین و مردمش را دریافت، از صورت گزارش مکتوب خارج و به اثری ادبی و ماندگار تبدیل شده‌اند؛ بنابراین، بررسی آنها از منظر شاخه‌های مختلف نقد ادبی، ازجمله ساختارگرایی و به‌ویژه نشانه‌شناسی، می‌تواند نقش بسزایی در فهم زوایای پنهان آنها داشته باشد و الگویی کارآمد برای خوانش نقادانه آنها فراهم آورد. در مقاله حاضر، به دنبال ارائه نشانه‌های اجتماعی در *سفرنامه حاج سیاح* مطابق نشانه‌شناسی اجتماعی پیر گیرو هستیم تا نشان دهیم این متون فقط واقعیات آشکار اجتماعی و فرهنگی ملل را بازنمایی نمی‌کنند، بلکه کارکردی ایدئولوژیک نیز دارند. پرسش‌های این مقاله عبارت‌اند از:

- کدامیک از نشانه‌های هویت و آداب معاشرت بیشتر توجه نویسنده را جلب کرده است؟
- مهم‌ترین وجوه تشابه و تفاوت فرهنگی و اجتماعی بین جامعه ایران و اروپای آن عصر چیست؟
- بررسی زوایای پنهان این سفرنامه با استفاده از نشانه‌های اجتماعی چه تأثیری بر شخصیت نویسنده گذاشته است؟

آنچه در این مقاله ذیل عنوان نشانه‌شناسی اجتماعی مطرح می‌شود، زیرشاخه تحلیل‌های نشانه‌شناختی است که بر مباحثی مانند فرهنگ، هویت، آداب و رسوم معاشرت و در واقع رمزگان‌های اجتماعی تمرکز دارد. از آنجاکه رویکردهای نشانه‌شناختی در عصر حاضر در عرصه نقد ادبی جایگاه مهمی به‌دست آورده‌اند، در این پژوهش، بازتاب واقعیت‌ها و مسائل اجتماعی و فرهنگی و به‌ویژه تأثیر پیشرفت‌های صنعتی اروپا در همه ابعاد زندگی مردم آن جوامع، با روش توصیفی-تحلیلی بررسی و با جامعه عقب‌مانده ایران آن عصر مقایسه شده است.

۲. پیشینه پژوهش

در حوزه سفرنامه‌نویسی پژوهش‌هایی انجام شده است، اما به‌صورت جامع و در چارچوب رویکردها و نحله‌های نقد ادبی به‌ویژه نشانه‌شناسی و دلالت‌های زبانی تاکنون پژوهش مستقل و جداگانه‌ای درباره این متون صورت نگرفته است. درباره *سفرنامه حاج سیاح* نیز مطالبی در کتاب‌های تاریخ و تاریخ ادبیات آمده است. مقالاتی نیز از محققانی ازجمله منصور ثروت و جواد عباسی به چاپ رسیده که همگی به‌طور کلی به معرفی این سفرنامه

پرداخته‌اند. علی‌دهباشی چاپ بسیار منقحی از این سفرنامه در اختیار علاقه‌مندان قرار داده که حاوی اطلاعات بسیار خوبی در بخش مقدمه است. اما از آنجاکه نوع ادبی سفرنامه به‌ندرت با رویکرد نشانه‌شناسی تحلیل شده است، این پژوهش در نوع خود می‌تواند پژوهشی نو محسوب شود؛ زیرا در آن تلاش شده است، با کشف روابط و لایه‌های درونی اثر، درک بهتر و جامع‌تری از سفرنامه به‌دست داده شود.

۳. نظریه پژوهش

نشانه‌شناسی را علم مطالعه نشانه‌ها، فرآیندهای تأویلی و یافتن مناسبات میان دال و مدلول می‌دانند. این علم در کنار روش‌های کیفی مثل تحلیل گفتمان، علاوه‌بر استخراج معانی صریح، به واکاوی معنای پنهان متن می‌پردازد. نشانه‌شناسی به معنای امروزی از آرای فردینان دو سوسور^۱ (۱۸۵۷-۱۹۱۳) و نوشته‌های پیرس^۲ (۱۸۳۹-۱۹۱۴) سرچشمه گرفته و رشد کرده است. از نظر سوسور، نشانه‌شناسی دانشی است که به مطالعه نشانه‌ها به‌منزله بخشی از زندگی اجتماعی می‌پردازد.

یکی از شاخه‌های علم نشانه‌شناسی، نشانه‌شناسی اجتماعی است که به مطالعه نشانه‌ها در جامعه می‌پردازد. نشانه‌های اجتماعی «رمزگان‌هایی هستند که به شخص توانایی شناخت محیط اطراف و اطرافیان را می‌دهد. از این طریق شخص می‌داند با چه کسی رابطه دارد و هویت اشخاص و گروه‌ها را بازمی‌شناسد» (گیرو، ۱۳۸۳: ۱۷۷).

پی‌یر گیرو^۳ (۱۹۱۲-۱۹۸۳) نشانه‌های اجتماعی را بر دو نوع می‌داند: نشانه‌های هویت و نشانه‌های آداب معاشرت. نشانه‌های هویت نشانه‌هایی هستند که مبین تعلق فرد به یک گروه اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و جز آن هستند، مانند آرم‌ها، لباس‌ها، پرچم‌ها، نام‌ها و القاب، شغل‌ها و مکان‌ها. نشانه‌های آداب معاشرت هم نشانه‌هایی هستند که چگونگی ارتباط انسان‌ها را با یکدیگر بیان می‌کنند. این نشانه‌ها شامل ارتباط کلامی مانند لحن و ارتباط غیرکلامی مانند حالت‌ها و اطوارها و... می‌شود.

سفرنامه حاج سیاح همچون داستانی طولانی از شرح ماجراها، رخدادها و مشاهدات نویسنده است که تفاهم و تقابل آدم‌ها با خود، با یکدیگر و با محیط زندگی را در دایره‌ای از اقتصاد، اجتماع و فرهنگ در بستری از واقعیات روزمره زندگی نشان می‌دهد. بدین‌لحاظ، از ظرفیت بسیار بالایی برای خوانش نقادانه به‌ویژه در حوزه نشانه‌های اجتماعی برخوردار است.

با عنایت به این مسئله، در این مقاله تلاش شده است تا با روش توصیفی-تحلیلی، خوانش *سفرنامه حاج سیاح* برطبق نظریه پی‌یر گیرو، بر دو محور اصلی نشانه‌های هویت و آداب معاشرت متمرکز شود تا از این طریق تأثیراتی که این سفر بر شخصیت نویسنده و بعدها بر اوضاع اجتماعی ایران گذاشته است تبیین گردد.

۴. معرفی اجمالی *سفرنامه حاج سیاح*

محمدعلی‌بن‌محمد رضا معروف به حاج سیاح یکی از سیاحان ایرانی عصر ناصری بود که حدود هجده سال در کشورهای مختلف آسیا و اروپا سفر کرد و در این مدت دیده‌ها و شنیده‌های روزانه خود را به روی کاغذ آورد. او اغلب هیچ‌گونه شناختی از مکانی که به آن سفر می‌کرده نداشته است، بلکه با پرسش از مردم هر منطقه اطلاعاتی به‌دست می‌آورده یا از کتاب‌های راهنما که در ایستگاه‌های راه‌آهن و بنادر موجود بوده استفاده می‌کرده است. کلیساها، مساجد، کارخانه‌ها، بیمارستان‌ها، یتیم‌خانه‌ها، مدرسه‌ها و موزه‌ها، کتابخانه‌های عمومی، اداره پست، پارک‌ها، بناهای قدیمی نظیر کاخ‌ها، سیرک‌ها و به‌ویژه سالن‌های نمایش و تئاتر برای او بسیار جالب‌توجه بودند. مطالب این سفرنامه حاکی از آن است که او به نظم، قانون‌مندی و توسعه صنعتی کشورهای اروپایی و بی‌نظمی و دوری از صنعت، ناامنی و بی‌قانونی در کشور خود دقت داشته است؛ به‌همین دلیل، با دیدن مظاهر تمدن اروپایی و رفاه و آسایش عمومی حاصل از آن، بسیار شگفت‌زده شده و با تحسین از آن یاد می‌کند و درعین‌حال، از عقب‌ماندگی کشورش اظهار تأسف و تحسر می‌کند. از آنجاکه او جز تحصیلات حوزوی، از معلومات چندانی برخوردار نبود، در بسیاری موارد نگاه و برخورد او با تمدن غرب نگاهی صورت‌گرایانه است که نتوانسته به عمق سیاست و جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی بپردازد و درباره علت و زیربنای وجود آن‌همه نظم و قانون و رفاه اندیشه ورزد. با وجود این، نکات مفید زیادی را می‌توان از *سفرنامه* او دریافت، از اطلاعات تاریخی، اجتماعی و سیاسی گرفته تا مسئله ضدیت با دین در اروپا به‌ویژه در فرانسه و ایتالیای آن عصر و رواج برخی خرافات دینی. به‌هرحال، نویسنده هدف خود را از نگارش *سفرنامه* چنین بیان می‌کند: «به هر ملک و دیار گردش می‌کنم و اطوار مختلفه ابناء جنس خود را هر چه می‌بینم می‌نگارم که برای هم‌وطنان خود بخوانم و به یادگار بگذارم که از عوالم مختلفه بشریت مطلع شده، باطناً با یکدیگر مانوس و مهربان شوند» (سیاح، ۱۳۹۰: ۳۱۱).

۵. نشانه‌های اجتماعی در سفرنامه حاج سیاح

طبق نظریه گيرو، نشانه‌های اجتماعی به دو دسته نشانه‌های هویت و نشانه‌های آداب معاشرت تقسیم می‌شود. در این پژوهش نیز نشانه‌های اجتماعی بر همین مبنا بررسی شده است.

۵.۱. نشانه‌های هویت

هویت عامل تمایزدهنده هر فرد، گروه یا ملتی از دیگران است. بدیهی است که جست‌وجوی همه عوامل کوچک و بزرگی که در تکوین هویت اجتماعی مجموعه‌های انسانی مؤثرند، کار دشواری است. پیوستگی امور اجتماعی نیز از نکاتی است که تعیین حدود مرزها را دشوار می‌کند (شعبانی، ۱۳۷۷: ۱۰۶). برای مثال، گاه، چگونگی خوردن صبحانه نمودی از آداب معاشرت است و گاهی طبقه اجتماعی افراد، وضعیت اقتصادی و حتی هویت دینی و اعتقادی‌شان را نشان می‌دهد (مانند خوراک حلال و حرام). هویت در سفرنامه حاج سیاح نمودهای مختلفی دارد که مهم‌ترین آنها، یعنی دین، لباس، نام‌ها و القاب، خوراک، شغل و مکان، در ادامه بررسی می‌شوند.

۵.۱.۱. دین

گرایش به پرستش در همه دوره‌های تاریخی بشر وجود داشته است. در جوامع ابتدایی، قبل از شکل‌گیری نهادها و تحول آنها، انسان فطرتاً به خدا و پرستش او گرایش داشته است (زندوکیلی، ۱۳۷۶: ۳۲). دین می‌تواند قشرهای مختلف را تحت هویتی خاص به نام هویت دینی جمع کند. هویت دینی، که در فطرت آدمی ریشه دارد، می‌تواند با تکوین و شکوفایی، پیامدهای مثبتی در حوزه‌های فردی و اجتماعی به‌دنبال داشته باشد؛ ازجمله احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش‌ها و باورها، هدفمندی و جهت‌دهی به فرد و جامعه که خود این امر بازخوردهای مثبت و اثربخش خود را در عرصه‌های مختلف فردی و اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی شفافیت و نمود می‌بخشد (اکبری، ۱۳۸۷: ۲۲۴).

با توجه به طلبه‌بودن سیاح، دین و مذهب از مهم‌ترین مسائلی است که توجه او را در ابتدای ورود به هر شهر و کشوری به خود جلب می‌کند. ادیان و مذاهب رایج، اعتقادات و باورهای درست یا خرافی از دید او به دور نمانده است. در این سفرنامه، مسئله دین را از دو لحاظ می‌توان بررسی کرد:

الف) نقد و بررسی اوضاع دینی در داخل ایران

آغاز سفرنامه به گونه‌ای است که خواننده از همان ابتدا به شخصیت دینی نویسنده و خانواده‌اش پی می‌برد. علاوه بر معرفی پدر و عمو، و بیان آرزوی عمو که خواستار ادامه تحصیل مؤلف نزد دو تن از علما در فقه و اصول است، سبک بیان و لحن مخصوص واعظان نیز حاکی از طلبگی و تحصیلات حوزوی او است. به همین مناسبت، در ابتدای ورود به هر شهری، ناخودآگاه توجه نویسنده به مراکز دینی آنجا جلب می‌شود و به منظور بیتوته و حتی تأمین هزینه، به سراغ مساجد و مدارس دینی می‌رود. برای مثال، اولین شهر در مسیر او همدان است که از ابتدای ورود، هرچه تلاش می‌کند جایی منزل کند، موفق نمی‌شود و ناچار به قول خودش: «در گوشه مسجدی به سر بردم» (سیاح، ۱۳۹۰: ۲۷).

فردا صبح، به سفارش ملایی که او را در لباس اهل علم دیده است، به مدرسه دینی می‌رود تا در حجره طلاب دیگر اقامت کند، اما با برخورد متکبرانه عالم دینی آنجا مواجه می‌شود که به او تهمت بی‌دینی می‌زند. در تبریز نیز هنگام اذان، از پیش‌نماز آنجا برای بیتوته در مسجد (از سر بی‌چیزی) اجازه می‌خواهد که با مخالفت تند او مواجه می‌شود: «خوابیدن در مسجد حرام است... غریب‌خانه نیست! برود به هر جهنمی که می‌خواهد» (سیاح، ۱۳۹۰: ۳۷). تقریباً در تمام شهرهای ایران وضع به همین منوال است و به‌ندرت از طلاب و علمای اسلامی مدارس و مساجد روی خوش می‌بیند. از طرف دیگر، مردم عادی نیز از او که طلبه است توقع دعانویسی و طالع‌بینی دارند: «یکی می‌گفت آخوند طالع می‌بینی دعا می‌دهی؟ گفتم خیر... به زبان گردی گفت باز ملا عبدالله خودمان که هم دعا می‌دهد و هم طالع می‌بیند» (سیاح، ۱۳۹۰: ۳۱-۳۲).

رواج برداشت‌های سطحی از دین، چه در میان برخی علمای آن عصر و چه در میان مردم عادی، می‌تواند از علل سرخوردگی نویسنده از دین و ایجاد روحیه ماجراجویی در او باشد. از نظر او، جامعه‌ای که عالم دینی‌اش در مدرسه دینی آن‌قدر متکبر و ریاکار و مردمش آن‌قدر بی‌سواد و تنبل هستند که بی‌هیچ تلاشی و صرفاً با دعا می‌خواهند مشکلاتشان را حل کنند، ارزش ماندن و تشکیل خانواده را ندارد و باید از آن گریخت؛ زیرا او هم به چنین سرنوشتی مبتلا خواهد شد و به این نتیجه می‌رسد که: «هرگاه این امر (ازدواج سنتی با دخترعمو) واقع شود، باید تمام عمرم در اینجا بگذرد. از هیچ‌جا و هیچ چیز باخبر نباشم» (سیاح، ۱۳۹۰: ۲۵).

رواج سطحی‌نگری و تظاهر به دین‌داری در میان درباریان و شاهزادگان، که مسئولان جامعه هستند، بیش از بقیه او را آزار می‌دهد. در مقابل سؤال شاهزاده بهمن‌میرزا، از اولاد عباس‌میرزا و عموی شاه، که از او می‌پرسد: «آنجاها در مسائل نماز چه می‌کردی؟» پاسخ می‌دهد که: «شخص متدین هر جا برود می‌تواند دین خود را حفظ کند» (همان، ۳۸۰). به‌صراحت می‌گوید که بعد چهل سال اقامت در خارج هنوز در بند ظواهر است و نمی‌داند که خداپرستی زمان و مکان ندارد.

او با نقد غیرمستقیم اوضاع دین و دین‌داری در ایران، به نخستین بارقه‌های انتقاد از اوضاع اجتماعی، فرهنگی و نظام حکومتی که عامل این اوضاع است دامن زد و بعدها پس از بازگشت به ایران در صف مبارزان سیاسی و مشروطه‌خواهان قرار گرفت.

ب) نقد و بررسی اوضاع دینی در خارج از ایران

سیاح در کشورهای خارجی، به هر شهر و دیاری که می‌رسد، پس از ذکر عدد نفوس شهر، بلافاصله به ذکر دین و مذهب ساکنان آنجا می‌پردازد و از وضعیت اقتصادی و اجتماعی پیروان ادیان مختلف گزارش می‌دهد. برای مثال، درباره شهر وین می‌نویسد:

عدد نفوس شهر از قرار تخمین ششصد هزار نفر است و از هر ملت آنجا همه قسم مردم هستند. یهودهای بسیار معتبر، تجار بسیار معتبر، که ارسال و مرسول با همه اروپا و پاره‌ای آسیا و ینگی دنیا دارند...، کلیه اهل آن بلد کاتولیک‌مذهب هستند که ملت دولتی است. اگرچه پروتستان‌ها و یهودان نیز معابد دارند با دارالفنون و مدارس متعدد (همان، ۹۳).

در اکثر شهرهایی که از آنها دیدن کرده است، دین غالب مسیحیت است، اما یهودیان، حتی اگر در اقلیت هم باشند، از نظر اقتصادی در وضعیت بسیار خوبی قرار دارند، هرچند مسیحیان در اداره امور شهر و مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی از نفوذ و قدرت بیشتری برخوردارند. از موارد متعددی که در انتقاد از کلیسا ذکر می‌کند، معلوم می‌شود که در آن زمان هنوز بازار ضدیت با دین در اروپا داغ بوده است. آزادی بیان و عقاید نیز او را شگفت‌زده می‌کند، موضوعی که در کشور خودش در آن عصر هرگز ممکن نبود. در سیاحت فلورانس می‌نویسد:

به چاپخانه رفتم، دیدم کتابی برضد دولت و پاپ چاپ می‌زدند و می‌گفتند این آزادی است. هرچه خواهند می‌نویسند. ازجمله در آنجا دیدم که صورت کشیشان را بسان ماری کشیده بودند و شرحی نوشته‌اند که این باطن کشیشانی است که تکذیب دنیا را می‌کنند، درحالتی که لباس‌هایشان بهترین لباس‌ها و خوراکشان بهترین خوراک‌ها و کذلک خواب و سایر حالات. گفتم سبحان‌الله این بیچارگان عمر خود را صرف تربیت شما و اطفال شما می‌کنند... گفتند

تو خیلی متعصبی و ملتفت مفاسد ایشان نیستی... اینها بالذات مایل‌اند که تمام مردم عوام باشند و محتاج به ایشان و به این نوع مردم‌فریبی می‌کنند (همان، ۲۶۹).

از گفتار سیاح روشن می‌شود که با وجود کاسته‌شدن تسلط کلیسا، هنوز در برخی جاها نظیر سیویتا و چیا (بندر رم) این چیرگی باقی است و حتی خرافات سختی هم جاری است: «آنچه می‌شنیدم اغلب اثبات کرامات و معجزات پاپ بود. می‌گفتند اگر حضرت پاپ این مخلوق را غضب کند آیا چه خواهد شد» (همان، ۲۷۴).

بدین ترتیب، سیاح همان مشکلاتی را که در امر دین در ایران شاهد بوده، در اروپا هم می‌بیند. اما از روحیه مبارزاتی و انقلابی اروپاییان الگو می‌گیرد و پس از بازگشت به ایران، رویه آنان را در بخش دوم زندگی‌اش، با پیوستن با مشروطه‌خواهان و مبارزه برای تشکیل مجلس شورا و قانون‌گرایی، ادامه می‌دهد.

او این اوضاع را ناشی از سیطره گسترده بی‌سواد و جاهل بر تمام ابعاد زندگی مردم می‌داند. از نظر نویسنده، جایی که اماکن دینی بیشتر از مدارس باشند، نتیجه از این بهتر نخواهد بود و متولیان آن هم از این اوضاع بیشترین سود را خواهند برد. در سفر به سوی رم، مردی فرانسوی از او می‌پرسد چه عجایب دیده‌ای؟ می‌گوید: «علی‌التقد اینکه کلیساها فراوان می‌بینم و هیچ مدرسه‌ای مرئی نمی‌شود. معلوم می‌شود این مخلوق چندان در فکر تحصیل هنر و علوم نیستند» (همان، ۲۷۵).

۲.۱.۵. پوشاک

پوشش و استتار بدن جزء جدایی‌ناپذیر حیات انسانی و دارای کارکردهای فردی و اجتماعی است. ازجمله کارکردهای فردی آن، پاسخگویی به نیاز فطری پوشش خود و تأمین امنیت در برابر گرما و سرما و از کارکردهای اجتماعی نیز هویت‌بخشی آن است. نوع پوشش نشان‌دهنده سنت‌ها، ارزش‌ها و باورهای هر جامعه است (نوری، ۱۳۸۱: ۱۳۲).

نویسنده با اشخاص مختلفی در طول سفر روبه‌رو می‌شود که لباس‌های مختلفی بر تن دارند. این لباس‌ها گاه نشان‌دهنده طبقه اجتماعی‌اند: «آمدم به قهوه‌خانه، دیدم شخصی به لباس اهل علم نشسته و به من متوجه است» (همان، ۶۶)؛ گاه وضعیت اقتصادی افراد را برملا می‌کند: «بالجمله عباي خود را با عباي اخوي که کهنه‌تر بود عوض کرده با گیوه بدون جوراب و دستمالی که هم سفره و هم شال کمر بود و عمامه و سه قرص نان و...» (به راه افتادم) (همان، ۲۶).

گاه شغل افراد را نشان می‌دهد: «همواره هزار سرباز از نجبای داوطلب کاتولیکان فراهم شده... با لباس‌های نظیف از الوان مختلفه به یکدیگر دوخته‌اند. شلوار و سرداری و کلاه و پیرهن و جوراب سفیدکش و کفش سیاه، تفنگ‌های مصقلی بر دوش به اخلاص تمام قدم می‌زنند» (همان، ۲۸۳)؛ گاه هویت دینی افراد را روشن می‌کند: «[در سیمبرسکی] جماعت مسلم از قبای تن شناخته می‌شوند» (همان، ۴۳۸). و گاه نشانگر ملیت است: «[در آوینیون] یکی از مجسمه‌ها معلوم بود ایرانی است. با لباس ایرانی از شال و عبا که به یک دست روناس دارد» (همان، ۱۴۲). لباس‌ها گاه کارکردی نمادین دارند. سیاح از اینکه در میان طبقات اشراف، لباس نماد ارزشمندی انسان است با طنز یاد می‌کند؛ مثلاً، هنگامی که می‌خواهد به حضور پادشاه بروکسل برسد، دوستی که معرف اوست از لباس‌های نامناسبش برای این ملاقات با حقارت سخن می‌گوید. او با حاضر جوابی خاص خود می‌نویسد:

موسیو رالی گفت باید به حضور (پادشاه) رفت، ولی متحیرم که شما لباس رسمی شایسته ندارید؛ زیرا که همراهان تمام از جانب دولت نشان و شمشیر دارند و وضع شما با آنها خالی از خفت نمی‌باشد. چه باید کرد؟ گفتم من نمی‌دانم مرسوم این مملکت چیست؛ زیرا اگر مقصود لباس است، خود حضرت پادشاه لباس‌ها و جواهرها دارد که ابداً مال سایرین در نظر ایشان جلوه ندارد (همان، ۳۳۸).

نکته جالب‌توجه در این سفرنامه، تغییری است که به تدریج در طول سفر هجده‌ساله و در اثر آشنایی با مظاهر تمدن صنعتی اروپا در پوشش خود نویسنده رخ می‌دهد. او که قبلاً عبا و عمامه و شال کمر و گیوه می‌پوشید، رفته‌رفته تغییر لباس می‌دهد؛ عمامه به کلاه و گیوه به کفش بدل می‌شود، از کیف زیر بغل استفاده می‌کند و به جای عبا و قبا، پیراهن دکمه‌دار اروپایی می‌پوشد: «به بازار رفته، کلاه ارزانی خریده و تنمه عمامه را شال کمر کرده» (همان، ۴۲). از آنچه گفته شد، برمی‌آید که نویسنده از رهگذر لباس و پوشش به خوبی توانسته است هویت، اعتقادات، و پایگاه اجتماعی و اقتصادی شخصیت‌هایی را که در طول سفرش با آنها مواجه شده است به تصویر بکشد.

۵.۱.۳. نام‌ها و القاب

سیاح از نام‌ها و القاب برای شناساندن شخصیت‌هایش بهره می‌گیرد. او در طول سفرش، در شهرها و سرزمین‌های مختلف با افراد زیادی روبه‌رو می‌شود که نام‌ها و القاب گوناگون آنها نماینده اوضاع اقتصادی، طبقه اجتماعی و حتی هویت دینی آنهاست. کسانی که جزء طبقه

فرا دست و متمول جامعه‌اند، القاب و عناوینی مناسب با پایگاه اجتماعی خود دارند و افراد فرودست هم نام مناسب با جایگاه خود. اما نکته درخور توجه درباب این طبقه اخیر این است که بسیاری از اینان اصلاً نام و لقب مهمی ندارند و اغلب با شغل و حرفه خود معرفی می‌شوند. اینان یا خدامند یا رعیت یا کنیز و با الفاظی چون آدم فلانی، دربان، عمله، سرایدار و... خطاب می‌شوند که همه اینها از وضع نامساعد زندگی، فقر و بدبختی و بی‌سوادی آنان حکایت دارد. درحالی‌که از افراد طبقه فرا دست با نام و لقب کامل یاد می‌شود که حاکی از جایگاه برتر اجتماعی و اقتصادی آنان است. القابی نظیر آقا، خواجه، میرزا، حاجی، سرتیپ، امیر، خان، امیرزاده، الدوله و... نشان‌دهنده برتری این دسته از افراد جامعه است، مانند «خادم آقا همبارسون آمد و گفت آقا سلام می‌رساند و می‌گوید تشریف بیاورید» (همان، ۵۱). طبقه حاکم نیز با القابی مناسب خود، نظیر سلطان، امپراتور، وزیر و حاکم و حضرت والا و... یاد می‌شوند که صاحبان زور بی‌نهایت هستند. «زمان ورود، به غیر از حضرت سلطان، هفده نفر ملازم و جمعی عمله کشتی در خدمت ایشان بودند. چون صبح رسید، امپراتور عزیمت تشریف‌فرمایی و معاودت فرمودند و هرچه وزرا استدعا کردند که چند روزی توقف کند تبدیل ننمود» (همان، ۳۳۹).

در ممالک دیگر، به‌ویژه کشورهای اروپایی، نیز نویسنده با ذکر القاب و نام‌های افراد ثروتمند و فرا دست، رفعت جایگاه اجتماعی، اقتصادی و دینی آنان را به خواننده القا می‌کند. هرچند در کشورهای پیشرفته صنعتی، آن‌گونه که خود در سفرنامه ذکر می‌کند، به‌دلیل برخورداری اکثر مردم از رفاه و خدمات عمومی، اختلاف طبقاتی به‌شدت ایران نیست و طبقه متوسط اکثر جامعه را تشکیل می‌دهند. به‌علاوه، در این جوامع بسیاری از القاب مطابق شغل و تخصص افراد تعیین می‌شود، مانند کاپیتان، دکتر، شعبده‌باز، راهب، راهبه، کشیش، سرهنگ، سرباز، روزنامه‌فروش، کبریت‌فروش، رنگ‌کار کفش (واکسی): «کاپیتان به منزل آمده گفت شما استاد من هستید باید تغییر مکان نمایید» (همان، ۸۶).

به‌هرحال، القاب و نام‌ها در این متن از جایگاه ویژه‌ای در تحلیل اجتماعی و تصویر اوضاع اقتصادی سرزمین‌های مختلف برخوردارند که نویسنده از این رهگذر به‌خوبی توانسته اطلاعات جانبی فراوانی به خوانندگان ارائه دهد.

۴.۱.۵ خوراک

تغذیه فعالیتی برای پاسخ‌دادن به نیاز زیستی است. غذا می‌خوریم تا گرسنه نمائیم و انرژی کافی داشته باشیم، اما خوردن فعالیتی فرهنگی نیز به‌شمار می‌رود؛ اینکه چه بخوریم و چگونه بخوریم، در چه موقعیتی چه چیزی بخوریم و در چه موقعیتی نخوریم، سفره یا میز غذا را در موقعیت‌های متفاوت چگونه بچینیم، چه غذا یا غذاهایی شأن و منزلت اجتماعی تولید می‌کنند و...، همگی، وجوه یک فعالیت فرهنگی معناساز، ارزش‌آفرین، هویت‌ساز و متمایزکننده خود از دیگری‌اند (سجودی، ۱۳۸۹: ۲۳۱).

خوراک در این سفرنامه یکی از نشانه‌هایی است که نماینده تمایز قومی و طبقاتی، روابط بین اشخاص و اصول اعتقادی آنهاست. این اصول و روابط، که هویت اجتماعی افراد را نیز تشکیل می‌دهد، از سه جنبه درخور بررسی است: اصول اعتقادی، آداب غذاخوردن، وضع اقتصادی.

۴.۱.۵.۱ خوراک متمایزکننده اصول اعتقادی

در این سفرنامه، خوراک در چند مورد به‌وضوح اصول اعتقادی افراد، به‌ویژه شخص نویسنده، را مشخص می‌کند. در سرزمین‌های غیراسلامی، وقتی او به منزل کسی دعوت می‌شود و آنان متوجه دین او می‌شوند، به‌صراحت می‌گویند که نباید در خصوص ذبح حلال و حرام دغدغه‌ای داشته باشد. برای مثال، در نخبوان وقتی به خانه مردی ارمنی دعوت می‌شود: «خواجه مالخاسف مرا به خود خواند، گفت عجیب است به این بلد آمده‌اید. این ولایت کافران است. گفتم مگر بنده خدای دیگرند، خواستم بگذرم، گفت... می‌باید امشب را با من به‌سربری. فردا من هم روانه ایروان هستم و طبابخ مسلمان است، نجس نیست» (همان، ۴۴).

۴.۱.۵.۲ خوراک و آداب خوردن

آداب خوردن هم از مواردی است که طبقه اجتماعی، آداب و عادت‌های فرهنگی و اجتماعی، وضع اقتصادی و حتی اصول اعتقادی و باورهای شخص را نشان می‌دهد. سفره‌پهن‌کردن یا میزچیدن، شروع خوردن با نام خدا و پایان آن با سپاس از خدا، تعارف‌کردن به‌دیگران، زل‌زدن به غذاخوردن دیگران، باقی‌مانده غذا را با خود بردن یا برای دیگران باقی‌گذاشتن و شستن دست‌ها قبل و بعد از غذا هم از نشانه‌هایی است که می‌توان از آنها به تفکر و باورهای افراد دست یافت:

وقت ظهر قدری نان و پنیر خریده، در گوشه مسجد جایی خلوت نشسته که نان بخورم. دیدم شخصی از دور خیره خیره مرا نگاه می‌کند... دیدم آهسته‌آهسته نزدیک آمد. گفتم بسم‌الله. گفت: الحمدلله. ولی به وضع غریبی جواب داد... سیر شده و باقی‌مانده غذا را پای منبر نهاده، شکر خدا را به‌جا آوردم. نزدیک رسید و گفت فقیر چرا کفران نعمت نمودی؟ گفتم نه، سیر شدم و مابقی را برای ذی‌حیاتی نهادم... گفت از حالت معلوم است که از خانواده بزرگی هستی؛ زیرا من بسیار دیده‌ام که فقرا بعد از صرف نان، باقی‌مانده را در جیب یا بغل خود نگهداری می‌کنند برای وقت دیگر، و تو به‌خلاف آن مردم حرکت کردی (همان، ۳۴).

خوردن با دست یا با قاشق و چنگال هم از آدابی است که ملیت، سنت و طبقه اجتماعی و اقتصادی را برملا می‌کند: «[در پاریس] گفتم چرا دست خود نمی‌شوید؟ گفت ما که با دست غذا نمی‌خوریم» (همان، ۱۸۹).

تفاوت آداب خوردن و به‌ویژه رعایت نظم و بهداشت در کشورهای دیگر نیز توجه نویسندگان را جلب می‌کند: «در همان حوالی طعام‌خانه‌ای دارد... چون شخص داخل می‌شود میزها نهاده‌اند. پارچه سفیدی بر آن پوشیده و ظروف منظم چیده، کارد و چنگال و قاشق در ظروف چیده و روزنامه به میز نهاده که هنگام غذاخوردن آنجا می‌روند» (همان، ۱۸۹).

مطالعه حین خوردن و عدم اتلاف وقت برای کسب آگاهی، از مواردی است که به‌مثابه نشان تمایز اروپاییان با ایرانیان، به‌شدت تعجب و تحیر او را برمی‌انگیزد. در مقایسه با مردم سرزمین خود، از اینکه می‌بیند آنان، با این‌همه پیشرفت و ترقی، حاضر نیستند حتی دقیقه‌ای عمر خود را بیهوده تلف کنند، افسوس می‌خورد:

روزنامه به میز نهاده... تا آوردن غذا مشغول‌اند به خواندن روزنامه که وقت ایشان بیهوده صرف نشده باشد، حتی در حین غذاخوردن دیدم که هم طعام می‌خورند و هم مشغول خواندن روزنامه بودند. پرسیدم مگر ممکن نیست که بعد از غذا بخوانید؟ گفتند فرصت نداریم، مشغله‌مان بسیار است و وقت کم. در این‌صورت، نباید عمر بیهوده صرف شود. باز حیرت‌زده شده با خود گفتم سبحان‌الله، ما مخلوق عمرمان مادام به‌عبث صرف می‌شود و هیچ افسوس نداریم و اینها دمی بیهوده نمی‌گذرانند، جمله آن مردم خواندن و نوشتن می‌دانند (همان، ۱۸۹).

۵.۱.۴. نوع خوراک و اوضاع اقتصادی

علاوه بر آداب خوراک، نوع خوراک هم اوضاع اقتصادی افراد را نشان می‌دهد؛ بدین معنا که افراد فقیر و اقشار ضعیف جامعه، معمولاً، خوراکی در حد نان خالی یا نان و پنیر دارند که بدان سدّ جوع می‌کنند، درحالی که سفره یا میز غذای ثروتمندان بسیار متنوع و رنگین است. این وضعیت در جامعه عقب‌مانده ایران شدیدتر بوده است، اما در جوامع صنعتی، به دلیل وجود طبقات متعدد اجتماعی و رفاه نسبی مردم، کمتر به چشم می‌خورد. این مسئله درباره شخص سیاح نیز صدق می‌کند و او به هنگام تهی‌دستی و بی‌پولی به تکه‌نان و پنیری قناعت می‌کند: «وقت ظهر قدری نان و پنیر خریده در گوشه مسجدی جایی خلوت نشستم که نان بخورم» (همان، ۳۴). اما به هنگام تمکن، غذای بهتری می‌خورد: «دیدم که پنجاه عدد داد، گفت از تنخواه مدرسه است... و این ماهانه شماست... خداحافظی کرده و رفتم در سرای مزبور شخصی همدانی گوشت پخته می‌فروخت، قدری پول داده، گفتم نان و گوشت و آب گوشت بده بیاورند» (همان، ۵۷).

۵.۱.۵. شغل

حیات انسان در جامعه با کار عجین شده است. کار انسان نه فقط با تجربه و دانش او درآمیخته، بلکه به صورت یک امر اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، ارزشی و روان‌شناختی جلوه‌گر شده است. مفهوم کلی کار در ارتباط با کنشگران اجتماعی، پدیدآورنده مفهوم خردتری به نام اشتغال است. اشتغال به مجموعه فعالیت‌هایی در رشته‌های گوناگون اطلاق می‌شود که هدف آن کسب درآمد در جهت ارضای نیازهای انسانی است (رضی، ۱۳۸۱: ۲۸۶).

اشتغال از مسائلی است که همواره ذهن انسان‌ها، دولت‌ها و ملت‌ها را به خود مشغول کرده است. شغل به ظاهر به بعد اقتصادی- معیشتی انسان‌ها مربوط می‌شود، اما با بعد فردی، خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی آنان نیز ارتباط تنگاتنگ دارد (میردیکوندی، ۱۳۷۹: ۶۴). سیاح در سفرنامه‌اش از این نکته نیز غافل نبوده و در حد توان و اطلاعاتش به مسئله اشتغال در ایران و کشورهای دیگر پرداخته است. این شغل‌ها انواع گوناگونی دارد و می‌توان آنها را در چهار گروه کلی جای داد: شغل‌های مرتبط با علوم دینی و مذهبی در ادیان مختلف، شغل‌های دیوانی و دولتی، شغل‌های مربوط به تجارت و بازرگانی، و شغل‌های متفرقه‌ای همچون پزشک، دربان، هتل‌دار، پاره‌دوز، عطار، سرایدار و... که در طبقه‌بندی اجتماعی بسیار مؤثر است.

۵.۱.۵. شغل نشان‌دهنده طبقه اجتماعی

در جوامع عقب‌مانده، معمولاً مردم به دو طبقه بالادست و پایین‌دست تقسیم می‌شوند و اختلاف طبقاتی آن‌چنان است که تفاوت در تمام ابعاد زندگی میان این دو دسته کاملاً مشهود است. مردم یا پول‌دار و متمول‌اند، از حاکم و والی و سلطان گرفته تا تاجر و بازرگان و دکان‌دار، یا ضعیف و فقیرند و به‌سختی روزگار می‌گذرانند که آنها هم خود دو دسته‌اند: یا آدم آن افراد متمول‌اند یا در گوشه و کنار با شغل‌هایی چون پاره‌دوزی، سرای‌داری، عملگی، دزدی و راهزنی روزگار می‌گذرانند: «دیدم کسی آمد گفت خان شما را می‌خواهد، گفتم کدام خان؟ گفت رضاقلی‌خان پسر سلیمان‌خان. ناچار برخاسته رفتم... دیدم جوان خوش‌منظر فربه‌ی در گوشه‌ای نشسته... گفت من داماد مرحوم حاجی سیدکاظم رشتی هستم و حاکم این بلوکم» (همان، ۳۲). یا در همدان: «شخصی ابراهیم‌نام از حالم پرسید که برادر غریب می‌نمایی، گفتم بلی. گفت من مردی فقیرم و کارم پاره‌دوزی است. اتاقی و آشپزخانه‌ای دارم، اگر به منزلم بیایی ممنونم» (همان، ۲۷).

در جوامع صنعتی، به‌دلیل پیشرفت‌های اقتصادی و وجود رفاه عمومی در سطح جامعه، مردم در چند طبقه اجتماعی دسته‌بندی می‌شوند: طبقه بالا، طبقه متوسط بالا، طبقه متوسط پایین، طبقه کارگر و طبقه پایین (کوئن، ۱۳۷۹: ۱۸۱). طبقه بالا با ثروت انباشته، حضور و نفوذ در بخش‌های دولتی و خصوصی، محدودیت تعداد اعضا، درآمد بالا و قدرتمندی، در همه ابعاد از دیگران متمایز می‌شوند. در این سفرنامه، نمونه این افراد حکام، سلاطین، امپراتوران، امیران و امیرزادگان هستند. طبقه متوسط را نیز می‌توان به دو گروه طبقه متوسط بالا و متوسط پایین تقسیم کرد. در این سفرنامه، افراد مختلفی که مؤلف در شهرها و کشورهای مختلف ملاقات می‌کند از این دسته‌اند، از جمله کاپیتان کشتی و همسرش، موسیو استیپان رالی، آقای همبارسون، اسکندرخان، و اسرافیل‌بیک. طبقه متوسط پایین بیشتر شامل کارکنان معمولی دولت و مؤسسات خصوصی، فروشندگان و معلمان هستند، مانند سرهنگ علیوف، آقاحسن، لطفعلی شاگرد داروغه، خواجه مالخاسف و برادرش و حتی خانواده خود سیاح. طبقه کارگر هم بیشتر از کارگران نیمه‌ماهری تشکیل می‌شوند که در هریک از شاخه‌های صنعتی و بازرگانی مشغول کارند، مانند کارگران کارخانجاتی که سیاح از آنها دیدن کرده است. طبقه پایین، اغلب افراد بی‌کار، اعانه‌گیر، ولگرد، گدا، واکسی، زنان خیابانی، و روزنامه‌فروش‌ها هستند: «مردم بی‌کار و فقیر و اطفال

مشغول‌اند به رنگ‌کردن کفش که بر سر کلاهی دارند و نشان مخصوص، و روزنامه هرکه بخرد می‌فروشند» (همان، ۲۱۶). از ویژگی‌های این‌گونه جوامع، وجود رفاه نسبی و عمومی است. دولت‌ها برای حمایت از اقشار ضعیف و ناتوان شرکت‌های بیمه ایجاد کرده‌اند تا این افراد را تحت پوشش قرار دهند و مانع ناهنجاری‌های اجتماعی و جرم‌ها شوند: «بسیاری را دیدم که ابداً پا نداشتند و در صندوقی جای دارند و... روزنامه بسیار نزد هریک چیده‌اند که می‌فروشند و شرکت‌ها برای رفاه حال این‌گونه مردم برقرار است که به آنها مهربانی کرده، نان بدهند» (همان، ۲۱۷).

۵.۱.۶ مکان

مکان زندگی افراد گاه نشانه طبقه اجتماعی آنهاست. این اختلاف طبقاتی در مقایسه بین خانه حاکم و خانه بقیه مردم به‌خوبی در شهرها و سرزمین‌های مختلف دیده می‌شود. اماکن و محله‌ها، عمارات و بناها و نوع معماری آنها در هر کشوری و حتی نام‌گذاری آنها در معرفی اجتماع و فرهنگ آن سرزمین نقش مهمی دارد. اماکنی چون دهات، آبادی، قریه، ولایت، کاروان‌سرا، قهوه‌خانه، هتل، پارک، کارخانه، سالن نمایش و دارالشوراء، مریض‌خانه، مدرسه، دارالفنون، موزه و... ابعاد مختلف پیشرفت یا عقب‌ماندگی جوامع را نشان می‌دهد. طبقات بالا و پایین هم در مکان‌های مناسب خود زندگی می‌کنند: «روز دیگر ظهر رسیدم به صاین قلعه، اصل بازار و آبادی آنجا پایین تپه واقع است و قلعه حاکم بالای تپه» (همان، ۳۲). به‌علت نوع تحصیلات نویسنده، اماکن مذهبی، مساجد، معابد و کلیساها در سفرنامه قبل از مکان‌های دیگر بازدید و توصیف شده‌اند:

روز یکشنبه‌ها تمام بازار و دکان کارخانجات بسته است و مردم می‌روند به کلیسا... زنان، دختران، مردان بزرگ و کوچک بر کرسی‌ها نشسته، کتاب دعای کوچکی وقفی می‌خواند. از آنجا روانه به مادام توسه شدیم که بسیار شایسته دیدن است. دو طبقه دارد (همان، ۲۰۱).

اگر سیاح در ایران، خیابان یا کوچه پاکیزه، منور، مشجر و معروفی نمی‌بیند، برعکس، در خارج به‌ویژه در اروپا، به‌مدد پیشرفت‌های صنعتی، کوچه‌ها و خیابان‌های مرتب و وسیع و روشن می‌بیند که به نام بزرگان دولت و ملت نام‌گذاری شده‌اند و در مسیر شهرها تابلوهای راهنماست که فاصله هر مکان تا مکان بعدی را معلوم می‌دارد. اگر در ایران وضع این است که: «گریه‌کنان می‌رفتم ولی نمی‌دانستم کجا می‌روم، روانه شدم به جانبی که نمی‌دانستم کجاست تا روز روشن شد، به قریه‌ای رسیدم. پرسیدم راه همدان از کدام طرف است

نمودند، رفتم» (همان، ۲۶)، برعکس، در اروپا «[در لندن] کوچه‌های شهر بسیار وسیع، بهترین کوچه‌های آنجا پیکادلی و آکسفورد و پالمال که جواهر قیمتی گران‌بها و ساعت‌های خیلی ممتاز را آنجا می‌فروشد و خیابان پرتلاند که بزرگ‌ترین هتل‌های شهر آنجاست و کلیساهای فراوان که هریک به اسم یکی از بزرگان دولت و ملت موسوم است» (۲۱۶).

۲.۵. نشانه‌های آداب معاشرت

هنجارهای اجتماعی برای اعضای جامعه مشخص می‌کند که در هر موقعیت اجتماعی چه نوع رفتاری باید در پیش گیرند و از چه نوع رفتاری بپرهیزند. هر اجتماعی دارای هنجارهای مخصوص است که افراد پیروی از آنها را بر خود واجب می‌دانند. هنجارها مشخص می‌کنند افراد در فعالیت‌های روزانه به چه شیوه‌های مقبولی رفتار کنند و از معیارهای هنجارمند جاافتاده پیروی کنند، مثل تشکر از کمک‌های دیگران، آداب معاشرت و نظایر آنها (کونن، ۱۳۷۹: ۱۵۴). نشانه‌های آداب معاشرت را در *سفرنامه حاج سیاح* می‌توان در دو دسته کلی بررسی کرد:

۱.۲.۵. لحن

افراد در گفت‌وگوهای روزانه و در موقعیت‌های مختلف از لحن‌های متفاوتی استفاده می‌کنند. در اصطلاح روایت‌شناسان، لحن علاوه بر آنکه به معنای شیوه بیان هر شخصیت است، که به آن لحن گفتاری می‌گویند، به معنای ایجاد حالت و فضای خاص بیانی در داستان است که نویسنده به وسیله آن تلقی خود از موضوع و شیوه مواجهه با مخاطبان را به نمایش می‌گذارد که به آن لحن عمومی یا لحن کلی داستان می‌گویند (فرهنگی و باستانی، ۱۳۹۳: ۱۴۴). لحن کلام مبین هویت شخص است. از آنجاکه نویسنده در حوزه علوم دینی تحصیل کرده است، از همان ابتدای کتاب لحن خاص واعظان را می‌توان در سخنان او دریافت. استفاده از افعال جمع مثل «فرمودند» برای پدر و عمو، در جایگاه بزرگان فامیل، و نیز لحن آمرانه و تحکم‌آمیز آنها، که او را وادار به اطاعت بی‌چون‌وچرا می‌کنند، همگی، از طبقه اجتماعی و تربیت خاص خانوادگی او که یک طلبه روستایی ایرانی و مطیع امر پدر است حکایت دارد: «مرحوم والد ملا محمدرضا فرمودند که می‌باید بروی به مهاجران، نزد عمو خود ملا محمدصادق، اطاعت امر را روانه گردیدم» (همان، ۲۵).

مزاح از تدابیر عمده سیاح است. خامی و ناپختگی، که پس از سه چهار سال اول سفر تخفیف پیدا می‌کند، از سیاح یک مطایبه‌گر می‌سازد. برای مثال، در آچمیاژین، هنگامی که

عالم دینی مشهور و صاحب کرامات ارامنه به دین اسلام اهانت می‌کند، لحن قاطع و درعین حال طنزآمیز او خواندنی است؛ طوری که همه آنها را وادار به سکوت می‌کند:

گفت دین اسلام مانند شب تاریک است، ما خوب مطلعیم. گفتم اگر شب است بر ما بهتر معلوم است تا بر سائرین؛ زیرا که از نوشتجات برای شما علم حاصل شده و ما از عقاید باخبریم. بر فرض که شب باشد، شما مرحمت فرموده روز روشنی بنمایید تا من از آن شب تار دست بردارم. بسیار درهم شد (همان، ۴۷).

توهین به دیگران و تحقیر آنها دلایل مختلفی دارد که مهم‌ترین آنها یا دشمنی و مبارزه‌طلبی، یا نگاه تحقیرآمیز طبقه فرادست به طبقه فرودست است. این مسئله در سفرنامه سیاح از دو دیدگاه درخور بررسی است: یکی، دیدگاه علمای بزرگ دینی به این طبقه جوان تازه‌کار و تیززبان:

به مدرسه بزرگ رفتم. شخصی عمامه بزرگ در سر داشت و جمعی دور او بودند... مسئله جبر و تفویض می‌فرمود، در ضمن صحبت "انسان و فاعل مختار بودن" به میان آمد. بنده از صف نعال عرض کردم که آنچه این بنده معلوم نموده، انسان هیچ اختیاری ندارد، بلکه آن اختیاری که فرموده‌اند غیر از این مطالبی است که می‌فرمایید. جناب آخوند برآشفته و در کمال تغیر به‌عوض غریب‌نوازی‌ها فرمود (همان، ۲۸).

و دوم، دیدگاه اروپاییان به ایرانی‌ها و آسیایی‌ها؛ مانند سخن پادشاه بروکسل در ملاقات با سیاح: «همه‌چیز یوروپ بهتر از آسیاست» (همان، ۲۲۶).

۵.۲.۲. ارتباط غیرکلامی

ارتباط غیرکلامی شامل اشاره‌ها، حرکات اندام، وضع اندام، حالت‌های چهره و مانند آنهاست (ریچموند و مک‌کروسکی، ۱۳۸۸: ۱۷). در سفرنامه حاج سیاح با طیف گسترده‌ای از ارتباط غیرکلامی مواجهیم که با تحلیل آنها می‌توان به شخصیت افراد، اوضاع اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی آنان پی برد. حالت‌ها و رفتارهایی چون خیره‌نگاه کردن، گریه کردن، متوقع بودن، متحیر شدن، سواره و پیاده بودن، روبه‌قبله بودن و... نشانه‌هایی‌اند که از بررسی آنها می‌توان به پیام نهفته در ورای آنها دست یافت. در همه‌جای دنیا، وقتی روی ماشینی نوشته می‌شود بیمه آیندگان یا بیمه دانا، بلافاصله شرکت‌های بیمه در ذهن مجسم می‌شود، ولی در فرهنگ ایرانی گاه روی ماشینی می‌خوانیم: بیمه امام زمان، که به هیچ شرکتی مربوط نیست، بلکه به باورهای فرهنگی و مذهبی جامعه متعلق است. در اینجا، سطح بیان با سطح محتوا در شکل کاربردی زبان تطابق ندارد و رابطه‌ای هستی‌شناختی بین دو سطح زبان

ایجاد می‌شود (شعیری، ۱۳۸۸: ۴۴). در این سفرنامه هم، برای مثال، نگاه خیره می‌تواند پیام‌هایی گوناگون چون علاقه، عشق، آزدگی، تهاجم، تعجب و عصبانیت را القا کند که این امر سیال بودن سطوح فرهنگی را با توجه به کارکردهای مختلف آن نشان می‌دهد:

وقت ظهر قدری نان و پنیر خریده، گوشه مسجد جایی خلوت نشستیم که نان بخورم. دیدم شخصی از دور خیره‌خیره مرا نگاه می‌کند. شرم کردم... گفت چون دلم بسیار به حالت سوخت و از حالت معلوم شد که از خاندان بزرگی هستی، گستاخی کردم. دل تنگ نشوید (همان، ۳۴).

۶. نتیجه‌گیری

بررسی نشانه‌های اجتماعی با استفاده از نظریه پی‌یر گیرو در این سفرنامه نشان‌دهنده حضور پررنگ گفتمان «دیگری» در متن است. معانی پنهانی که سرانجام از یک طلبه روستایی، فعال اجتماعی‌ای می‌سازد که با آگاهی از اوضاع جوامع دیگر، از نابسامانی‌های جامعه خود به خشم می‌آید و درصدد تغییر و اصلاح وضع موجود برمی‌آید. نویسنده از میان نشانه‌های هویت، بیشتر به مسئله دین و اعتقادات، و سپس به معماری اماکن، شغل و رفاه اجتماعی و خوراک و آداب آن پرداخته است. از دیدگاه او، جهل و ناآگاهی، که موجب خرافه‌گرایی مردم و ظهور برخی عالمان دینی ریاکار و مقتصد و درباریان متظاهر شده، نقطه مشترک اوضاع دینی در ایران و اروپاست. درعین‌حال، حمایت کلیسا از بنیویان، اطعام فقرا، ارائه خدمات در بیمارستان‌ها و به‌ویژه ورود در عرصه‌های فرهنگی و آموزشی از وجوه تمایز اوضاع دینی در ایران و اروپا به‌شمار می‌رود. او با دقت در شغل و رفاه اجتماعی ناشی از آن، از جمله زمان‌بندی دقیق ساعت کار کارگران، سامان‌دهی گدایان و روزنامه‌فروشان و نیز وجود بیمه برای بی‌کاران و معلولان، از تفاوت بسیار ایران و اروپا متعجب و درعین‌حال از فقدان این موارد در ایران اظهار تأسف می‌کند. نوع شهرسازی، معماری ساختمان‌ها، وجود عمارات عالی و خیابان‌های منور و مشجر و نام‌گذاری شده و راه‌های ارتباطی هموار و نشانه‌گذاری شده، و مراکز تفریحی فراوان برای طبقات مختلف مردم از دیگر نشانه‌های اجتماعی است که از نظر او جلوه‌هایی از رشد و توسعه اجتماعی و اقتصادی و مبنی هویت فرهنگی جوامع اروپایی است.

تنوع غذایی، آداب و وسائل خوردن نیز از نظرش دور نمانده است؛ و به‌ویژه مطالعه هنگام صرف غذا و اغتنام فرصت اروپاییان تحسین او را برمی‌انگیزد و مقایسه اتلاف وقت و بی‌سوادی عموم مردم کشورش با آنها او را خشمگین می‌سازد. همین افسوس و اندوه و

خشم است که موجب می‌شود تا پس از بازگشت به ایران در صف معترضان و مشروطه‌خواهان قرار گیرد.

در میان نشانه‌های معاشرت، لحن تحقیرآمیز اروپاییان در برخورد با آسیایی‌ها همواره او را می‌آزارد. درعین‌حال، ارتباطات غیرکلامی خاص آنان از قبیل دست‌دادن در هنگام دیدار و نیز خداحافظی و استفاده از کلاه، با معانی و پیام‌های خاص خود، برایش بسیار جالب‌توجه است و این مفهوم را به خواننده القا می‌کند که نویسنده خواهان رواج این آداب در سرزمین خود به‌منزله نشانه‌های تجدد است. او با اقبال به این نشانه‌ها خواسته است، ضمن مقایسه کشور خود با آن سرزمین‌ها، آرزوی خود را برای توسعه اجتماعی، اقتصادی و به‌ویژه فرهنگی و لزوم تغییر و اصلاح کشورش بیان کند و با غوطه‌ورکردن خواننده در دنیایی از واقعیات و توصیفات اغراق‌آمیز، زمینه دستیابی خواننده به درون‌مایه اجتماعی، فرهنگی، اعتقادی و اقتصادی متن را فراهم آورد.

پی‌نوشت

1. Ferdinand de Saussure
2. Peirce
3. Pierre Guiraud

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۸۳)/ *از نشانه‌های تصویری تا متن*. تهران: مرکز.
- اکبری، بهمن (۱۳۸۷) «جران هویت، هویت دینی». بیک نور. تهران: دانشگاه پیام نور. شماره ۴: ۲۱۹-۲۳۱.
- رضی، داوود (۱۳۸۱) «سنجش نگرش دانشجویان به آینده شغلی خود با توجه به عوامل اجتماعی و اقتصادی مؤثر بر آن در دانشگاه مازندران». *مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. دوره دوم. شماره ۳۰-۳۱: ۲۹۵-۳۲۶.
- ریچموند، ویرجینیا پی و جیمز سی مک‌کروسکی (۱۳۸۸) *رفتارهای غیرکلامی در روابط میان‌فردی* (درس‌نامه ارتباطات غیرکلامی). ترجمه فاطمه سادات موسوی و ژبلا عبدالله‌پور. زیر نظر غلامرضا آذری. تهران: دانژه.
- زندوکیلی، مهدی (۱۳۷۶) «دین، نهادی اجتماعی یا حقیقتی فراتر». *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*. شماره ۱: ۳۰-۳۳.
- سجودی، فرهاد (۱۳۸۹) *معناکاوی: به‌سوی نشانه‌شناسی اجتماعی*. تهران: علم.
- سیاح، محمدعلی (۱۳۹۰) *سفرنامه حاج سیاح*. به‌کوشش علی دهباشی. تهران: علمی.

- شعبانی، رضا (۱۳۷۷) *مبانی تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: قومس.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۸) «از نشانه‌شناسی ساختگرا تا نشانه‌معناشناسی گفتمانی». *نقد ادبی*. سال دوم. شماره ۸: ۳۳-۵۱.
- فرهنگی، سهیلا و معصومه باستانی خشک‌بیجاری (۱۳۹۳) «نشانه‌شناسی اجتماعی رمان بیوتن». *نقد ادبی*. شماره ۲۵: ۱۲۱-۱۵۱.
- کوئن، بروس (۱۳۷۹) *درآمدی بر جامعه‌شناسی*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: توتیا.
- گیرو، پی‌یر (۱۳۸۳) *نشانه‌شناسی*. ترجمه محمد نبوی. تهران: آگاه.
- میردیریکوندی، رحیم (۱۳۷۹) «شغل، رضایت شغلی و روش‌های ارزیابی آن». معرفت. شماره ۳۸: ۶۴-۷۷.
- نقابی، عفت و کلثوم قربانی (۱۳۸۷) «نشانه‌شناسی اولین رمان اجتماعی ایران». *زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی*. سال هشتم. شماره ۶۷: ۱۹۳-۲۱۶.
- نوری، علی‌رضا (۱۳۸۱) «معیارهای اسلامی پوشش زنان و الگوی مصرف آن». *اندیشه صادق*. شماره ۹۸: ۱۲۲-۱۲۹.

Persian References in English

- Ahmadi, B. (2004) *From Visual Signs to Text*. Tehran: Markaz [In Persian]
- Akbari, B. (2008) "Identity Crisis and Religious Identity". *Peyk-e-Noor*. No.4. Tehran. Payam-e-Noor University. Pp. 219- 231. [In Persian]
- Farhangi, S. & Bastanikhoskbijari, M. (2014) "Social Semiotics of Bivatan Novel". *Literary Criticism*, No. 25: 121-151
- Giroo, P. (2004) *Semiotics*. Trans by M. Nabavi. Tehran: Agah [In Persian]
- Koen, B. (2000) *An Introduction to Sociology*. Trans by M. Salasi. Tehran: Toutia [In Persian]
- Mirderikvandi, R. (2000) "Job, Job Satisfaction and Methods of Evaluating Job Satisfaction". *Ma'refat*. No. 38. Pp. 64-77 [In Persian]
- Neghabi, E & K. Ghorbani (2010) "Semiotics of Iran's First Social Novel". *Faculty of Persian Language & Literature of Kharazmi University*. Yer. 8. No. 67. Pp. 193-216 [In Persian]
- Nouri, A. (2002) "Islamic Benchmarks for Women Wearing and Its Usage Pattern". *'Andiše-ye-Sadeq*. No. 8- 9. Pp. 122-129 [In Persian]
- Razi, D. (2002) "Evaluating Students' Occupational Future Time Perspective with Regard to Social and Economic Factors Affecting It at The University of Mazandaran". *Research Journal of Humanities & Literatures Faculty*, University of Isfahan. 2nd ed. No. 30-31: 295-326 [In Persian]

- Richmond, V. & J. Mc Krooski (2009) *Non-Verbal Behaviors in Interpersonal Relations* (Non-Verbal Communication Course). Trans by F. Mousavi & Z. Abdollahpour. Tehran: Danzhe. [In Persian]
- Sayyah, M. (2011) *Haj Sayyah Memoir*. Attempted by Ali Dehbashi. Tehran, Elmi [In Persian]
- Shabani, R. (1998) *Fundamentals of Social History of Iran*. Tehran: Ghoumes [In Persian]
- Shaeeri, H. (2009) "From Structural Semiotics to Discoursal Semiotics-Semantics". *Literary Criticism*. 2nd year, No. 8: 33-51
- Sojoudi, F. (2010) *Semantic Analysis: Toward Social Semiotics*. Tehran: Elm [In Persian]
- Zandvakili, M. (1997) *Religion, a Social Institution or a Truth Beyond That. The knowledge Studies in the Islamic Universities*. No. 1: 30-33 [In Persian]